तृतीयश्च सनातनः। कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा। सर्वे ते तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुना सदा। मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम्। प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च। देवान् सर्वान्ऋषीन् सर्वांस्तर्पयेदक्षतोदकैः। अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जानु च भूतले। अग्निष्वात्तांस्तथा सौम्यान् हविष्मतस्तथोष्मपान्। सुकालिनो बर्हिषद आज्यपांस्तर्पयेत्ततः। तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः। दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः"। अत्र केचित् पितृधर्मातिदेशात् दिव्यपितॄणामपि अञ्जलित्रयदानम्। तदसत् "कव्यवाहं नलं सौम्यं यममर्यमणं तथा। अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च बर्हिषदः सकृत् सकृत्" इति छन्दोगपरिशिष्टेन विशिष्टैकाञ्जलिविधानात्। "पित्रादीन्मातृगोत्रे च तथा मातामहानपि। सन्तर्प्य भक्त्या विधिवदिमं मन्त्रमुदीरयेत्। येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः। ते तृप्तिमखिलां यान्तु ये चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः"। अत्र ब्रह्मादिचतुर्षु तर्पणप्रयोगाकाङ्क्षायां योगियाज्ञवल्क्योक्तप्रयोगविधिर्ग्राह्यः। स च "अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु। तृप्यतामिति वक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना"। अन्वारब्धेन पश्चाद्भूतेन अक्षादेव वचनात् तर्पणाभिलाषे प्रणवादित्वं तृप्यतामिति च लभ्यते। ततश्च ओं ब्रह्मा तृप्यतामिति प्रयोगः। देवा इत्यादि मयेत्यन्तेन मन्त्रलिङ्गादेकाञ्जलिः। तथा सनक इत्यादि सदा इत्यन्तेनैकाञ्जलिः एवं पुनरपि। "एकैकमञ्जलिं दत्त्वा द्वौ, द्वौ तु सनकादयः। अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम्" इति व्यासगोभिलसूत्रवचनात्। नतु द्वौ द्वाविति वीप्सात्रुतेः सनकादिप्रत्येक एव द्व्यञ्जलिरिति वाच्यं प्रत्येकपक्षे द्वौ द्वौ समुदायपक्षे तृप्यत्तुरोधेन तथैव युक्तत्वात्। अत्राञ्जलिपदं प्रागुक्तान्वारब्धेनेति श्रवणात्तथाविधहस्तद्वयपरम् तद्वैकल्पिकाञ्जलिपरं वा देवादिपक्षे। पितृपक्षे तु "तौ युतावञ्जलिः पुमान्" इत्येतत्परं पद्मपुराणीयतर्पणपक्षे तु पितृपक्ष एव हस्ताभ्यामिति श्रुतेस्तथैवाञ्जलिः। अन्यत्र नाञ्जलिरित्यवगम्यते। आचारमाधवीये प्रचेताः "मातृसख्यास्तु यास्तिस्रस्तासां दद्यात्त्रिरञ्जलीन्"। इति। पराशरभाष्ये सनकादिदिव्यमनुष्याणां तर्पणादिकं सामगेन प्राङ्मुखेन तदितरेणोदङ्मुखेन कर्त्तव्यं तथा च परिशिष्टधृतं सामवेदीयषट्त्रिंशद्ब्राह्मणं "मनुष्याणामेषा दिक् या च प्रतीचीति"। तथाच ज्योतिष्टोमे श्रूयते प्राचीं देवा अभजन्त, दक्षिणां पितरः, प्रतीचीं मनुष्याः उदीचीमसुराः अपरेषामुदीचीं मनुष्याः"। यत्तु "कृतजप्योऽन्तर्जानुरुदङ्मुखाः। दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन तर्पयेत्" इति शङ्खलिखितसूत्रं देवतर्पणे उदङ्मुखत्वविधायक तच्छ्रुतिविरोधात् शाखान्तरीयम् अशक्तविषयकम्। उदकेनेतिश्रवणात् यवादीति फलाधिक्यार्थं व्यवहारोऽपि तथा। यत्तु "निवीती हन्तकारेण मनुष्यांस्तर्पयेदथ। कुशस्य मध्यदेशेन ऋतीर्थेन उदङ्मुखः" लघुविष्णुनाहन्तप्रयोगेण जलदानमुक्तं तत् सनकादिप्रत्येकतर्पणे यथा "सनकस्तृप्यतां तस्यैतदुदकं हन्त" इत्यादौ न तु पद्मपुराणीयमिश्रिततर्पणे "दत्तेनाम्बुना" अनेन दत्तस्य पुनरुत्थागासम्भवात्। ऋतीर्थेन कनिष्ठाङ्गुलिमूलेन "प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक्" इति विष्णुपुराणीयैकवाक्यत्वात्। मरीच्यादि ऋषितर्पणन्तु अङ्गुल्यग्रेण "अङ्गुल्यग्रमार्षम्" इति यमवचनात् एवञ्चार्षदेवतीर्थयोरङ्गुल्यग्रैकदेशत्वसाधर्म्येण। मरीच्यादितर्पणे तु दिगाद्याकाङ्क्षायां देववदिति। अतएव योगियाज्ञवल्क्यवचने सनकानित्यत्र मनुष्यानिति विशेषणं दत्तम्। ब्रह्माद्यानित्यत्र देवानिति विशेषणं दत्तमिति व्यवहारोऽपि तथा। मरीचिः "सौवर्णेन तु पात्रेण ताम्ररूप्यमयेण वा। औडुम्बरेण खड्गेन पितॄणां दत्तमक्षयम्। विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रमयेण वा। विना तिलैश्च दर्भैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते"। एतच्च समप्राभावे बोध्यं नतु एकस्याभावे शङ्खः। "सौवर्णेन तु पात्रेण राजतेनौडुम्बरेण च। खड्गपात्रेण शङ्खेन वाप्युदकं पितृतीर्थं स्मृतं दद्यात्"। शङ्खः सुवर्णकीलकः। "अक्षतोदकैर्वाङ्गिरस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितॄंस्तथा" इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि पितृपक्षे तिलोदकमात्रविधानम्। पद्मपुराणे चन्दनविधानं फलाधिक्यार्थम्। अपसव्यं प्राचीनावीतित्वम्। उपवीतित्वम् प्राचीनावीतित्वञ्चाह गोभिलः "दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽंसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बनं भवति एवं यज्ञोपवीती भवति। सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंसे प्रतिष्ठापयति सव्यकक्षमवलम्बनं